

Če povzamem, gre za trenutno najcelovitejšo objavo najdišča Troesmis in eno od referenčnih del za proučevanje rimskega in bizantinskega obdobja na vzhodnem Balkanu.

Tina BERDEN

Macháček Jiří, Dresler Petr, Přichystalová Renáta, Sládek Vladimír: *Břeclav – Pohansko VII. Kostelní pohřebiště na Severovýchodním předhradí*. Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity 455. Brno 2016. ISBN 978-80-210-8455-1. 506 strani, 296 slik, 133 slikovnih tabel, 45 tekstovnih tabel.

Eponimno velikomoravsko zgodnesrednjeveško gradišče Pohansko leži v močvirnem okolju blizu sotočja Morave in Dije (Dyje) na jugovzhodu Češke republike. Največji razcvet je doživelo v 9. stoletju. V skupni izmeri 57 hektarjev ga sestavljajo trije deli: osrednji z dvorom in (prvoodkrito pohansko) cerkvijo velikomoravskega velmoža ter dve predgradji – jugozahodno in severovzhodno. Ravno zadnje, med njimi najmanjše (2,5 hektarja), je tema sedme knjige v seriji objav o Pohanskem. Dolgoletna izkopavanja, ki jih vodi Masarykova univerza v Brnu v sodelovanju z drugimi češkimi in tujimi institucijami, so v zadnjem desetletju privedla do vznemirljivih odkritij. Mednje gotovo sodi odkritje rotunde v severovzhodnem predgradju – drugo odkrite cerkvene zgradbe iz časa Velikomoravske države na Pohanskem s pripadajočim grobiščem in grobovi v cerkvi.

Jedro monografije je zato namenjeno celoviti analizi terenske dokumentacije med letoma 2008 in 2012 izkopanega grobišča s 152 grobovi in objavi grobnih najdb, ki so del kataloga (14. poglavje) in tabel (15. poglavje). V uvodnih poglavjih se seznanimo z zgodovino raziskav in topografskimi okoliščinami najdišča ter izkopavalno metodologijo (poglavja 1–4), v nadaljevanju s poglobljenimi analitičnimi in sintetičnimi poglavji, temelječimi na dataciji grobišča. To dosegajo z med seboj neodvisnimi metodami analize in primerjavo rezultatov, ki so predmet naslednjih osmih poglavij (poglavja 5–13), pri čemer zadnje predstavlja zaključek, ki ga ob koncu knjige najdemo tudi v angleškem prevodu.

Osnovo datacije zagotavljata relativna kronologija grobov in drugih arheoloških ostankov, izdelana na podlagi stratografskih odnosov in topografske kronologije, ter datacija grobnih najdb *per analogiam*, ki jih utrjujejo datumi C14 okostnih ostankov. Datacija grobnih najdb pokaže dve kronološki obdobji – velikomoravsko in povelikomoravsko. Pokopavanje se tu najverjetneje ni začelo pred zadnjo četrtino 9. st., trajalo pa je okvirno do srede 10. st., kar pomeni tri generacije.

S tako postavljenimi temelji avtorji kontekstualizirajo grobišče ob rotundi v luči prostorskih in kronoloških vidikov ter socialnega statusa pokojnikov, najprej znotraj drugih grobišč Pohanskega. Edino primerljivo je na tamkajšnjem dvoru velikomoravskega vodje, ob t. i. prvoodkriti pohanski cerkvi. Grobišči sta bili delno sočasni, začetki pokopavanja pri rotundi so verjetno nekoliko kasnejši kot pri prvi cerkvi, medtem ko je natančnejši čas opustitve pokopavanja pri obeh manj jasen. Zdi se, da je pri drugi cerkvi pokopavanje

trajalo nekoliko dlje kot pri prvi. Natančnejši odgovor o času prenehanja pokopavanja na obeh grobiščih v 10. st. zato vidijo v obsežnejših serijah vzorcev C14 in njihovih primerjavah, ki pa bi jih bilo treba še opraviti. V zvezi z vprašanjem družbenega statusa pokopanih pri rotundi je povedna odsotnost zlatega nakita in grobov z meči, ki so značilni za elitne pokope pri prvi pohanski cerkvi in tudi na nekaterih drugih grobiščih velikomoravskih središč.

Grobišče severovzhodnega predgradja po najdbah ni sodilo niti med bogatejša niti med revnejša velikomoravska grobišča. Glede na zastopanost posameznih vrst predmetov kaže ujemanje s posebno skupino manjših grobišč v okolici, ki so se pojavila časovno blizu zadnjih velikomoravskih cerkva in v začetku pojava prēmislavskih cerkva, med zadnjimi desetletji 9. in v začetku 10. stoletja. Pogrebne značilnosti pokojnikov in notranja struktura grobišča severovzhodnega predgradja so skladne z znanimi grobišči kristjanizirane srednjeevropske elite med 8. in 10. st., čeravno ne bi sodila v njen vrh.

Privilegirance v severovzhodnem predgradju je mogoče videti med pokopi *infra ecclesiam*, med katerimi je prejkone tudi grob ustanovitelja (lastniške) cerkve (grob 153), izkopan na prestižnem mestu v glavni osi rotunde. Topografska in strukturalna analiza pokopov, ki ga obdajajo, kaže, da gre verjetno za grobove njegovih krvnih sorodnikov, večinoma za z njim povezano razširjeno zgodnesrednjeveško skupnost – *familia*, ki ji je načeloval *pater familias*. O tem govori skladnejša demografska sestava pokojnikov v nasprotju z ugotovljeno med elitnimi pokopi ob prvi cerkvi. Kljub temu je tudi ob rotundi nekaj grobov z ostrogami, ki morda predstavljajo oborožene spremljevalce lastnika cerkve. Prestižno mesto pokopa južno od apside so zasedali verjetno člani družinskega jedra. Ločita se še dve skupini otroških pokopov, ena ob vhodu na grobišče, druga, ki se povezuje s socialno boljše umeščenimi, za apsidno. Pokopi za ogrado, ki po pridanosti ne kažejo socialne deprivilegiranoosti, so tam morda iz religioznih ali ideoloških prepričan. Pokojniki in pokojnice nižjih socialnih statusov, med njimi pogosteje ženske, so bili pokopani ob robovih grobišča. Za sužnje in druge deprivilegirane na tem grobišču ni bilo prostora. Njihovo so odkrili na drugem mestu istega (severovzhodnega) predgradja.

Analize notranje strukture grobišča kažejo podobnosti z nekaterimi srednjeevropskimi grobišči elite v odnosu do ostalih pokojnikov. Primerjave z zgodnesrednjeveškimi družbami v soseščini (npr. Bavarska) dopuščajo možnost, da lahko pokopane v severovzhodnem predgradju vidimo kot člane razširjenega sorodstva oz. družine (*familia*) visokega uradnika na dvoru velikomoravskega velmoža s sedežem v centralnem delu Pohanskega. Lahko bi imel funkcijo, ki jo v 12. st. v srednji Evropi označuje izraz *castellanus* (gradiščan). V zahodni in severni Evropi pa jih med 7. in 9. st. srečujemo kot zastopnike vladarjevega fiskalnega interesa v različnih obrtniških in trgovskih središčih, podobnih velikomoravskim na Pohanskem. Tako se npr. na meji z vikinškim svetom pojavljajo pod imeni *comes vic* (Wikgraf), leta 685 v Londonu *Wicgerefa*, v Birki *praefectus vici* ali *praefectus emporii Quentowic* med letoma 858 in 868. Njihova vloga je bila povezana z davki, trgovanjem in zagotavljanjem reda in miru v naselbini, v vojnem času so prevzemali tudi varnostne naloge. Gradiščani ali

prefekti in upravitelji so živeli od sredstev, ki so izhajala iz njihovih služb, enako kakor tudi pravica do zemljišča, ki jim je bilo dano na užitek. Na današnjem češkem ozemlju ta pravica pred 11. in 12. st. ni bila dedna in je bila bolj podobna fevdu.

Avtorji med historičnimi viri najdejo nekoliko mlajše, a prepričljive vzporednice v domači Kozmovi kroniki Čehov iz začetka 12. st., v kateri je izpričan spor iz leta 1061 med Mstišem, ki je bil *comes urbis Beline* (*comes* na gradu Bilina) in Vratislavom II., prvim češkim kraljem iz rodbine Pšemisl. Tu izvemo, da je Mstiš dal zgraditi s privoljenjem prejšnjega kneza cerkev sv. Petra Apostola v predmestju v Bilini. Kljub poldrugo stoletje zevajoči vrzeli med Mstišem in eminentnim pokojnikom v rotundi cerkve severovzhodnega predgradja ni mogoče prezreti vzporednic. Antropološke raziskave potrjujejo ne le fizično izjemnost slednjega v velikosti oz. konstituciji, temveč tudi o izjemni starosti. Bil je eden od treh najstarejših pokojnikov na grobišču, kar kaže tudi na njegovo izkušnost, ki jo je skupnost verjetno spoštovala. Avtorji sklepajo, da je tej skupnosti v severnem predgradju načeloval in je, podobno kakor Mstiš, tam imel svojo (lastniško) cerkev in dvor – *sua curte, que fuit ante ecclesiam*. Gradnja cerkve je imela namreč na začetku kristjanizacije velik simbolni pomen, povezan z velikim socialnim kapitalom. Lahko je bila tudi manifest njegovega vzhajajočega prestiža, čeravno je bila njegova cerkev na manj uglednem prostoru in manj razkošna od tiste na dvoru velmoža. V okviru skupnosti je rotunda pomenila simbolno pomembno lokacijo v predgradju, kjer je njen lastnik konec 9. st. postavljal svoje družinsko gospodstvo. Ali je med tem zašel v nemilost? Antropološka analiza kaže na znake dekapitacije. Bistveno ob tem je, da je bil pokopan med svojimi ljudmi, skratka v *familii*. Grobišča, ki zrcalijo podobno demografsko in statusno podobo, so znana že v merovinškem obdobju iz Belgije in Nemčije, ki ga v drugi povezujejo s fenomenom nastajajoče aristokracije in njenim vzponom nad ljudstvom. Pokopavanje v cerkvah v 6. st. zasledimo zahodno od Rena. Prvi merovinški kralj je bil leta 511 že pokopan v cerkvi. Navada se je nato po frankovskem imperiju postopno širila proti vzhodu. Sredi 7. st. pokopi *infra ecclesiam* dosežejo reko Lech, v drugi polovici 7. st. so razširjeni v Švici in na Bavarskem, kjer dosežejo svoj vrhunec konec 7. in na prehodu v 8. st. S širjenjem krščanske vere in globoko spremembo družbe so se takšni pokopi nadaljevali proti vzhodu, v 9. st. so dosegli Češko. Tako kot so pokopavali frankovsko elito v merovinškem obdobju, so na moravskem stoletja kasneje pokopavali tamkajšnjo elito. Analiza zahodnoevropskih epitafov sporoča, kdo je pokopan *ad sanctos*. Šlo je za ljudi plemenitega rodu, zaslužne ugledneže, premožne, duhovnike, včasih tudi visoke uslužbence. Pokojnik v osrednjem grobu v rotundi je bil eden teh. Če vsa dognanja držijo, je grobišče pri rotundi pripadalo eni najstarejših velikomoravskih aristokratskih družin na ozemlju današnje Češke. Njen *pater familias*, najverjetneje visoki uradnik na dvoru velikomoravskega velmoža in imetnik zemljišč, je bil verjetno tudi lastnik dvora in cerkve v severovzhodnem predgradju Pohanskega.

Avtorji nas po že tako vznemirljivem branju na koncu pahnejo v nestrpno pričakovanje nadaljevanja zgodbe. Ta je k sreči že del novega raziskovalnega vprašanja arheolo-

ških raziskav. Vprašanje se glasi: kje v bližini je imenitnik z rotunde imel svoj *curtis* ali dvor? Ta bi moral biti po vzoru frankovskih dvorov kot samostojnih naselbinskih in ekonomskih enot v maniri nadaljevanja antične tradicije notraj ograjenega, a ne utrjenega prostora, v družbi drugih objektov. Rezultati prve izkopavalne kampanje s tem namenom v letu 2013 kažejo, da so prostor pravilno predvideli in tudi našli, izkopavanja pa še niso končana.

Sedma knjiga o Pohanskem je zgovoren dokaz, da lahko dolgotrajna in sistematična raziskovanja enega najdišča ponudijo odlične rezultate za razumevanje cele vrste notranjih struktur zgodnesrednjeveške družbe. Relativno hitra objava izkopavanj pa kaže tudi na izjemno požrtvovalno ekipo, ki ob obsežni objavi že zasleduje nove terenske izzive. Ob tem dodajmo, da so objave iz serije Břeclav – Pohansko I–VI prosto dostopne v obliki PDF v digitalni knjižnici filozofske fakultete Masarykove univerze v Brnu na spletnem naslovu: <https://digilib.phil.muni.cz>.

Jernej RIHTER

Howard Williams, Joanne Kirton, Meggen Gondek (ur.), *Early Medieval Stone Monuments. Materiality, Biography, Landscape*. Boydell studies in medieval art and architecture 6. The Boydell Press, Boydell and Brewer, Woodbridge 2015. ISBN 978-1-78327-074-3. XIV in 279 strani, 90 slik in 4 tabele.

Leta 2015 se je monografijam v seriji Študije srednjeveške umetnosti in arhitekture založbe Boydell & Brewer kot šesta knjiga pridružila zbirka člankov o zgodnesrednjeveških kamnitih spomenikih z območja zahodne in severne Evrope. Uredniki so se osredotočili na tri sorazmerno nove, prepoznavne in medsebojno povezane pristope k dediščini kamnitih spomenikov zgodnjega srednjega veka – preučevanje tvarnosti, biografij predmetov in pokrajine – ter predstavili, kako te lahko obogatijo in razširijo interdisciplinarno raziskovanje srednjeveških spomenikov. Glavna moč publikacije je njena tematska in ne geografska ali kronološka vsebina, saj presega klasične razprave o dataciji, distribuciji, ikonografiji, pomenu in kontekstu artefaktov. Delo poudarja potrebo po metodološki razširitvi raziskovanja in obnovitvi teorij, ki jih je mogoče izpeljati iz takšnih raziskav.

Devet poglavij ponudi izviren vpogled v zgodnji srednji vek. Besedila posegajo na področje zgodovine, umetnostne zgodovine in arheologije ter raziskujejo, kako je oblikovanje kamna spremenilo in preoblikovalo zgodnesrednjeveške družbe med 6. in 12. stoletjem. Avtorji obravnavajo spomenike celovito, s kompleksnim prepletanjem osrednjih treh tem. Kamniti spomeniki so s svojo predmetnostjo, biografijo in interakcijo s pokrajino, v katero so bili postavljeni, predstavljeni kot orodje za oblikovanje in ohranjanje družbenega spomina. Posamezna poglavja se nanašajo na kamnite spomenike na Škotskem, v Angliji, Skandinaviji in na Irskem, kar omogoča primerjavo strategij in praks za zagotovitev družbenega pomnjenja.

Uvodno poglavje *Introduction: Stones in Substance, Space and Time* izpod peresa vseh treh urednikov, Howarda Williamsa, Joanne Kirton in Meggen Gondek, se osredotoča